

színháztörténet

CSAPLÁR FERENC

Avantgarde és tömegszínház

A Munka-kör öt esztendeje

A *Munka-kör* 1928-33-ban folytatott színpadművészeti tevékenységében - akár a kortárs művészeti, politikai csoportosulások közül a *Zöld Szamár*, a *Rendkívüli Színpad*, a *100%* vagy épp a *Szegedi Fiatalok* mozgalmában - a magyar színháztörténetnek a 20-as évek közepén kezdődő izgalmas és tanulságos epizódja tükröződik. Az epizód lényegét és végső értelmét így lehetne összefoglalni: az avantgarde színházi törekvések a baloldali folyóiratok lapjairól eljutottak a színpad, pontosabban a baloldali munkásszínpadok deszkáira, az elméleti munka után a gyakorlati megvalósításig.

A folyóiratok lapjaira szorították korszakában Kassák folyóiratai, a bécsi *Ma* és a már idehaza megindított *Dokumentum* volt a magyar avantgarde színházi törekvések legfontosabb fóruma. Maga Kassák az új színházzal kapcsolatos nézeteiről a *Ma* 1924-ben megjelent *Musik und Theater* különszámában szolt először. Ezek teljes összhangban álltak általános művészeti elveivel. Kassák abból indult ki, hogy az új színház is, akár az új irodalom, építészet, festészet, zene és film, öntörvényű művészet, organikus egész, mely „a korban élő emberek felérző képességét, rendező akarátát és uralkodó erejét”, egyszóval a jövőbe mutató tendenciákat fejezi ki. Ehhez azonban meg kell szabadulni az író epikus, a színész illusztráló és a festő dekoráló szerepén nyugvó hagyományos színpadi hierarchia uralma alól, s létre kell hozni az egymás mellé helyezett elemek, a fény, hang, szín és mozgás szintézisét. Az irodalmi művek „transzponálása helyett az anyagszerűség és tárgyilagosság elvén nyugvó s a szigorú konstruktivitással egységbe hozó „elsődleges alkotást”. Egy új műfajnak kell megjelennie, mely a jól ismert konstruktivista frazeológiával szólva „inkább egy megkonstruált géphez vagy a modern városhoz, mint az eddigi színpadművészethez fog közel állni”.

Ezeket a gondolatokat, melyek inkább csak összefoglaltak eléggé elvont formában a korabeli avantgarde színházi törekvések, az ún. „teljes színház” lényegét, Kassák a *Tisztaság* könyvében kiegészítette

az első eredmények „felmutatásával”. A revüben már felismerni vélte az új mű-faj és ezzel az új színházművészet csíráit, a revüköltőben pedig az általa elképzelt alkotó „organizátort”.

1929-ben, a *Munka-kör* keretei között végzett gyakorlati tevékenység során a „konstruktív”, a „teljes színház” gondolatát a hazai valósághoz, a mozgalmi szükségletekhez, a kör nevelő, az új embertípust megteremtő szándékához igazította. A kollektivitást kifejező új „színtetikus” műfaj a „szocialista kultüreste” lett.

1928 végétől kezdődően alakultak meg a *Munka-kör* kultürcsoportjai. A kör íratlan törvényeit követve a közösség minden tagja részt vett valamelyik kultürcsoport munkájában. A szavalókórus mint-egy 40 főből állt. Tagja volt többek között a festő Vajda Lajos, Schubert Ernő és Kepes György, az iparművész Kovács Szusza, a tipográfus Lengyel Lajos és Basch Tibor, Kassák nevelt lánya, a tánc-művész Nagy Etel, Justus Pál, Barabás Tibor. A nagy szavalókóruson kívül létrejött egy 10-15 tagú kamarakórus is. A kórusokat Simon Jolán, Kassák felesége vezette, akit olykor Heimer Jenő helyettesített. A művek kiválasztásában és betanításában részt vett Kassák is.

A szavalókórusokkal párhuzamosan működő népdalkórus munkáját Justus György irányította. Tanácsaival, Kassák és Nádass József verseinek megzenésítésével jelentős segítséget nyújtott Kadosa Pál.

Színjátzócsoporthoz mint olyan külön nem létezett. A közreműködők a kör tagjai közül kerültek ki esetenként a szatirikus és agitatív jelenetek szerepei szerint. A betanítás munkáját Simon Jolán, Kassák és Gró Lajos irányították.

A szocialista művelődési est Piscator dialektikus, nevelő színházának és a korabeli német proletkult amatőr színházának a példája nyomán született. Kizárólagos célja az volt, hogy a proletár hallgatóság osztályöntudatát erősítse, hogy aktivizáljon. Megvalósítási formáját tekintve tulajdonképp montázsos volt: különböző műsorszámokból összerakott „organikus egész”.

Mindenekelőtt tartalmi és formai változatosság jellemezte. Hatott rá a két igazi szórakoztató tömegszínház, a cirkusz és a varieté is. A változatosságot részben technikai eszközökkel, színes háttér, világítás, plakátok, rajzok, agitációs jelmondatok alkalmazásával, szóló

és csoportos előadók, zenés és prózai számok, a szatirikus és komoly hangvétel, a nevelés és szórakoztatás váltogatásával és gyakori összekapcsolásával érték el. Szándékuk, mint az epikus színházé, nem illúzióteremtés, hanem demonstrálás volt. A hagyományos színháztól és megoldásoktól való elkülönülését az is indokolta, hogy az előadók nem hivatásos művészek voltak, hanem - mint Gró Lajos írja (Gró Lajos: A szocialista kultürestéről. Munka kultürestúdiója, 1932. I. sz. 8. 1.) - „jó-részt egész nap dolgozó vagy a munka-nélküliségben kimerült munkások”, akik számára meg kellett találni a művészi színvonalat biztosító új, egyszerű formákat.

A szocialista művelődési test gerincét a szavalókórus produkciói alkották. Magában a szavalókórus-formában megvalósulhattak Kassák és a kör művészeti, ízlésbeli elvei: a kollektivitás, a tisztaság, a plasztikusság és a monumentalitásra törekvő egyszerűség. Ezek szabták meg a *Munka* szavalókórus előadói stílusát. A bemutatott művek nagyrészt Kassáknak, Nádass Józsefnek és Justus Pálnak az együttes számára írt kórusversei voltak, ezeken kívül Toller, Whitman, Stramm, Sandburg, Jouve, Déry Tibor, Várnai Zseni és mások költeményei. Kassák *Májusi kórus*, *Bányászok hajnalban*, *Gyerekek az utcán*, 1931 és a korábbiól való, de ugyancsak előadott *Mesteremberek* valamint Nádass József *Harc előtt és A mi sorsunk*, Justus Pál *A mi életünk*, Déry Tibor *Csárdás c.* alkotását közös mozzanatok, a verskezdetől a befejezésig húzódó érzelmi-gondolati ív hasonlósága vagy épp teljes azonossága rokonítják.

A szavalókórus műsorának másik fő gondolata a háborúellenesség volt. A *Tábornok úr* című „kínai versen” valamint C. Sandburg *Háború* című költeményén kívül bemutatták Kassák *Eposz Wagner maszkjában* című versciklusának egy részét is, mely a kultürestek műsorán először az egyik egyéni versmondó, Heimer Jenő előadásában szerepelt, s a siker hatására készült kórusvers belőle.

A szavalókórus produkciói révén kapott hangot a hallgatóság megannyi közös érzése és élménye, az aktivizáló, mozgósító szándék.

A *Munka* szavalókórust - a külső megjelenést tekintve mindenekelőtt ebben különbözött az együttes a *100%* kórustól - vezényelték. A kórustagok egyenruháját Kassák gondolta ki: a férfiak sötétké

vászonból készült munkászubbonyt, a nők ugyanebből az anyagból való orosz inget és szoknyát viseltek.

Az együttes legnagyobb vállalkozására az MTE (Munkás Testedző Egyesület) 1930. március 16-án, a Városi Színházban rendezett fesztiválján került sor, ahol Kassák *Egy nap életünkben* című kórusdrámáját adta elő: szólisták, tornászok bevonásával, árnyjátékokkal, színpadi tömegjelenetekkel. E produkció próbáin Hont Ferenc is megjelent, tanácsaival, észrevételeivel segítséget nyújtott. Kassák költői szépségekben gazdag kórusdrámája a Kassák-Nádass-féle kórusmű-modell legtokéletesebb megvalósulása volt, igazi tömegszínpadi alkotás, mely a szimultán előadás folytán egyszerre szuggesztív vizuális és hallásélmény lehetett, az értelemre és érelemre egyaránt hatott.

A szavalókórus produkcióival formában, tartalomban és hangulatban éles elentétet alkottak a színjátszócsoporthoz. Ezek a szovjet és német szocialista kabaré példája nyomán született többnyire satirikus hangú aktuális élő-újás-jelenetek voltak, szövegüket Kassák, Nádass József, Justus Pál és Szántó Róbert írták. „A magam törekvése - emlékezik önéletrajzi könyvében Nádass József (Nádass József: *Láng és korom*, Bp. 1961.) - a színpadi kísérletezések keretében a mondanivaló erősítése volt. Már túljutottam azon, hogy a formabontás az elsődleges feladat. Egyre kevésbé érdekelték Jessner, Reinhardt, Gemier és társaik esztétikailag színvonalas bravúroskodásai, viszont Mejerhold, Sztanyiszlavszkij és főleg Piscator megoldásai föllelkesítettek.”

Az előadott jelenetek egy része - Kassák: *Asszonyok a háború után*; Szántó Róbert: *Püspök jelenet - a háború ellen agitált*, Kassák *Szolgálók élete* című jelenete a munkás-paraszt szövetségért. A legtöbb a fasizálódás folyamatát leplezte le, erős satírával, mint például Kassák-Nádass *Diktátor-iskolája* vagy Szántó Róbert *A jó ember és a bűnös* című börtönjelenete, mely a nyomorgó fiatal munkanélküliből lett alkalmi betörőnek, az 1931 októberében statáriálisan halálra ítélt és kivégzett Onódi Lászlónak az esetét elevenítette meg. A polgári vagy arisztokrata világ egy-egy jellegzetes figuráját tette erősen karikatúrisztikus eszközökkel neveltségessé többek között az ismeretlen szerzőjű *Kérlek alássan, izé* és Zelk Zoltán *A futball drukker* című rövid satirikus színpadi műve. Bemutatásra került Ná-

dass Józsefnek a *Száműzött királyok asztaltársasága* és a Bethlen Istvánról szóló, Justus György által megzenésített *Bethlen-oratóriuma*, valamint a *Parlament* című jelenete, Kassák *Kíntornása* és egy változó tartalmú páros jelenete *Pistuka és apuka* címmel. Zelk Zoltán bohócjeleneteket és aktuális politikai strófákat írt, melyeket zenebohócnak maszkírozva öccse, Zelk Tibor adott elő Korniss Dezső és Kis Sándor segédletével. Justus György mintegy 30 jelenethez, satírához komponált zenét, legtöbbször Nádass József szövegére.

A bécsi Stehgreiftheater mintájára kísérleteztek a kultúrestek keretében ún. rögtönzött jelenetekkel is. A közönség soraiba elhelyezett „közbeszólók” - ezek rendszerint Zelk Zoltán, Lengyel Lajos, Kis Sándor vagy Heimer Emil voltak - magát a közönséget is közbeszólásra készítették, a játékban való aktív részvételre. A Stehgreiftheater ösztönző hatásának bizonyára szerepe volt az aktuális, élőújás-jelenetek megszületésében is.

A népdalkórus, melynek tevékenysége a *Munka-kör* zenei tevékenységének részeként külön tanulmányba kívánkozik, magyar, orosz, román, szlovák és afrikai népdalokat adott elő. Mozgalmi indulók is előadásra kerültek, így például Nádass-Justus György *Munka-indulója*, H. Eisler *Szolidaritás dala*, Szabó Ferenc *Fel, muzsik* című indulója, J. R. Becher *Der grosse Plan c.* művének részletei Justus György zenéjével.

A csoportos produkciókkal egyéni műsorszámok váltakoztak, főleg Kassák, Nádass József és Justus Pál versei, songjai a kultúregyüttes szólistáinak, Heimer Jenőnek, Verzsényi Margitnak és Nagy Dezsőnek az előadásában. A Munka kezdeti időszakában Nagy Etel modern táncszámokat, Szalmás Piroska pedig Bartók zongoradarabokat adott elő, vagy kísérőként működött közre. A hivatásos művészek közül gyakran szerepelt Vidor Ferike és Somló István, valamint Csabai László tenorista, a későbbi ismert amerikai operaénekes.

A szocialista kultúrestek - melyek közül nem egy valamely aktualitáshoz kapcsolódó „tematikus”, „alkalmi” rendezvény volt - általában 5-6 szavalókórusból, 4-5 népdalkórusból, 3-4 szóló számból, 3-4 jelenetből állottak, melyeket kulturális vagy gazdasági témájú előadás egészített ki bevezetőként vagy két produkció között. Ezeket a mozgalmi ideológusai (Gró Lajos, Nádass József, Nádass Endre, Falus Ervin vagy épp maga Kas-

sák) tartották. Az est rendszerint a szavalókórus szereplésével zárult. A műsorszámok filmszerű gyorsasággal és folyamatossággal követték egymást. Nem egyenként, hanem összességükben akartak hatni. Maga az egész est szintetikus visszaverődése akart lenni a nézőtér akaratának. Ebben Piscator és Mejerhold színházán kívül jelentős szerepet játszott az orosz film ihlető hatása is. Ezzel s az akkori szocialista valóságábrázolást jellemző neue Sachlichkeitel hozható kapcsolatba az egész kultúrest tárgyyszerű, kemény és reális jellege, a lényegre koncentráló puritán eszköztelensége, minden hagyományos „művészkedéstől” való tartózkodása, a személyes sorsot és problémákat háttérbe szorító kollektív szemlélete. „Nem művészetet akarunk csinálni - vallotta idézett írásában Simon Jolán. - Szavakban ki akarjuk mondani életünket és hisszük azt, amilyen mértékben meg tudunk felelni ennek a feladatunknak, ugyanolyan mértékben, önkéntelenül a dolgok lényegéből fakadó kényszerűséggel közeledünk a felé az új művészet felé, mely belőlünk és értünk kell hogy szülessen életre.”

Az estek kezdetben a Vasas Szakszervezet Magdolna utcai székházának kis előadótermében, majd a TTE (Természetbarátok Turista Egyesülete) Nagydíófa utcai központjának nagytermében zajlottak le, havonta új műsorrall. Az előadások legtöbbször főpróba címen mentek, melyeket bemutató nem követett, mert ezeket a rendőrség megakadályozhatta vagy megzavarhatta volna. Vendégeket csak a kör tagjai hívhattak meg. „Ennek ellenére - írja Nádass önéletrajzi művében - a közönség köre egyre bővült. Nem a csoportba tartozó baloldali művészeket is gyakran meghívtunk. Horváth Árpád, Bálint György, Zsolt Béla és mások szintén eljöttek.” Ezeknek az estéknek az emléke jelenik meg Kassák *Az út vége* című regényének egyik részletében: „Vagy háromszázan gyűltünk össze a teremben . . . úgy éreztük magunkat, mint egy óriás hajó utasai kint a szabad tengeren . . . A közönség, az a közönség, melyről most is láthattuk, hogy mennyire egy velünk, összecsapta tenyereit és zuhogott a lábaival . . .”

Gyakran szerepeltek a szakszervezetek, az SZDP valamint a különféle kulturális szervezetek színpadain, Óbudán, Csepelen, Kispesten, Újpesten, Rákospalotán. Kétszer műsort adott a Nyugatbarátok Körében és számtalanszor az ifjúmunkásság túraín. 1931 nyarán az

együttes Bécsben az osztrák Schutzbund egy csoportjának is bemutatta műsorát, majd ez év végén a szlovenszkói munkásakadémia meghívására Csehszlovákiában: december 25-én Érsekújváron, másnap Galántán, 27-én pedig Pozsonyban a Városi Színházban.

Tevékenysége egyébként kezdettől fogva döntően hatott a csehszlovákiai *Sarlós mozgalom* kulturális munkájára. Pozsonyban a Sarlós fiatalok előbb diák-szavalókórust, 1931 tavaszán pedig munkás-szavalókórust alakítottak. A *Sarló* 1931. szeptemberi kongresszusán elfogadott kulturális program nagyszabású munkás művelődési mozgalom megteremtését irányozta elő. A Munka 1931. decemberi előadóját után egymás után alakultak meg a szlovenszkói városokban a szavalókórusok és színjátszó gárdák. Idehaza számos munkásszervezet a Munka-körtől kért kórusokat.

A *Munka-kör* együtteseinek tevékenységéhez, elveinek, eredményeinek propagálásához jelentős segítséget nyújtott a saját folyóirat, a *Munka*. Közölte többek között Piscatornak *A szocialista színház és közönsége* című cikkét, Justus Györgynek a mozgalmi zenéről, Simon Jolánnak a szavalókórusról szóló írását, Kassáknak a *Májusi kórus* című kórusversét és az *Egy nap életünk* című kórus-drámáját, beszámolt az MTE fesztiváljáról és a csehszlovákiai előadójáról. Következő lépésként 1931 decemberében a kör a *Munka Kultúrstúdiója* címmel új folyóiratot indított, melyet Gró Lajos szerkesztett. Egyetlen megjelent számában cikket hozott a kultúrestekről Gró Lajos, a népdalkórusról pedig Justus György tollából, két kabarészövegen kívül közölte Kassáknak az 1931 és Nádass Józsefnek *A mi sorsunk* című kórusversét, Kassáknak *A szolgáltatók élete* című jelenetét. Az utóbbi miatt indított rendőrségi eljárás okozta a folyóirat gyors megszűnését.

A csoport egyik legérdekesebb és önmaga számára is legtanulságosabb vállalkozása Brecht-Weill Koldusoperájából néhány részlet előadása volt. Magáról a műről magyar nyelven Nádass József számolt be először a Korunkban a bécsi bemutató kapcsán. 1928 őszén a Munka Nádass József tollából interjút közölt a bécsi bemutató akkoriban Pesten tartózkodó rendezőjével, Karlheinz Martinnal. Az osztrák rendező Brecht művének méltatása után felajánlotta e segítségét a Munka számára. Valószínűleg ekkor születhetett meg a csoport vezetői-

ben a Koldusopera-részletek házi bemutásának gondolata. 1929. december 31-én az akkori Esplanade szálló különtermében zártkörű szilveszteri előadás keretében került sor néhány song megszólaltatására: kevés díszlettel, dobogón. A szövegeket közös munkával Nádass József, Justus György és Körmendi Zoltán ültették át magyarrá. A songok dallamára szinte teljesen új, az egész darab gondolati lényegét közvetlenül összefoglaló agitatív verseket írtak. Bicska Maxi monológijából így lett a Cápa-dal, melyet Kovács György harmonikakíséretével maga Justus György adott elő. „Kezdetleges eszközeink és műkedvelő gárdánk ellenére - emlékezik önéletírásában Nádass József - a részletek hatalmas sikert arattak. Több közülük a kultúrestek műsorába is bekerült.

A darab és a siker hatására 1932-ben Nádass József és Justus György „csúfondáros, szatirikus, songokkal teletűzdelt játékot” írt, *Játék, amelyben egy herceg is elkallódik* címmel. Színházi előadására azonban nem akadt vállalkozó: Jób Dániel, a Vígszínház igazgatója visszaküldte a darabot. Ez lett a sorsa Kassák és Nádass József közösen írt háromfelvonásos drámájának is. „Egy külföldről hazatért fiatalember volt a hőse, kommunistasággal vádolt - emlékezik idézett könyvében Nádass József. - Házkutatás, a polgári család széthullása és más illetlen dolgok szerepeltek benne.” A szerzők ekkor már az avantgarde-nak a realizmussal való szintézisére törekedtek. A darab kézírata évtizedekig lappangott, előkerülése után pedig Kassák - nyilván nem ok nélkül - méltatlannak találta a publikálásra.

A csoport tevékenysége a statárium ideje alatt, Sallai és Fürst kivégzése után is még jó ideig tovább folyt: egyre nehezebb körülmények között. „Vértanúink emlékét idéztük” - írja Kassák nyilván az egyik akkor bemutatott estre utalva *Az út vége* című regényében. Az utolsó vállalkozás egy Gorkij-est volt 1933 januárjában. A műsor keretében - Kassák beszéde, orosz népdalok és Gorkij *Viharmadár* című versének megszólaltatása után - mutatták be Kassák és Nádass József közösen írt *Gorkij* című egyfelvonásos drámáját, melyet külön kiadvány-ként a Munka is megjelentetett.

A darab alapszituációja, a bírósági tárgyalás, a szocialista vádlott és az államhatalmat képviselő bíróság politikai vitája a korabeli német proletkult tándrámák egyik leggyakoribb sablonja volt,

igen alkalmas eszmék, gondolatok, mozgalmi célok közvetlen propagálására. Ugyanakkor ez az alapszituáció Magyarországon 1933-ban fájdalmasan és bátran aktuális volt: a statárium utáni helyzetre, a fokozódó üldözésekre, a terrorhullámra utalt, valóságos esetek egész sokaságára. A Gorkij ellen fellépő törvény-széki elnök szájába olyan jellegzetes mondatokat adtak a szerzők, melyeket Törekly, Horthy vészbírája használt Sallai ellen a statáriális tárgyaláson. Maga a darab sem fikció: az 1901-ben illegális pártmunka miatt letartóztatott Gorkij ügyének bírósági tárgyalását eleveníti meg. A vádlott, a tanúk és a bíróság tagjainak szavaiból kirajzolódik az író és politikus Gorkij arcképe. Ez volt a szerzők legfőbb szándéka, s e szándék közvetlen, didaktikus érvényesülése már-már szétfeszíti a szituáció kereteit. A tárgyalás során részletek hangzanak el Gorkij levelezéséből, szó esik a *Viharmadár*tól, Leninről és az Iszkráról. A darab közepén elhelyezett szavalókórus-betét az epikus színház elidegenítő effektusának szerepét tölti be: megbontja a szín-padi illúziót, s a játék példázatértékére figyelmeztet.

1933 tavaszától a *Munka* kultúrgárdájának további tevékenységére már nem volt mód. A TTE, vezetősége kitiltott egy együttest a Nagydíófa utcai székházból, a szociáldemokrata ellenőrzés alatt álló szervezetek többé nem engedélyezték fellépését. A próbák, a rendszeres műsoros estek megtartása lehetetlenné vált. A tagság lassan szétszéledt: a festők és Zelk már 1930 elején kiváltak a körből, nemsokára Justus Pál, majd 1933 nyarán Kassák legközelebbi és legrégebbi munkatársa, Nádass József is.

A *Munka-kör* színpadművészeti tevékenysége az egyik legjelentősebb hazai kísérlet volt az avantgarde tömegszínház megteremtésére. Maradandó értéket azonban nem hozott. Hagyományellenessége, a dolgokat leegyszerűsítő, a személyiséget háttérbe szorító szemlélete, tudatformáló szándékának direkt módon való jelentkezése következtében a néppolitikai korszakában folytathatatlan kísérletnek bizonyult. Inkább maradandó tanulságokkal szolgált: a kortárs haladó színházmozgalmakkal együtt egy politikailag, művészileg bonyolult, nehéz korban a színház társadalmi hivatására, kiemeríthetetlen lehetőségeire, a formai, technikai korszerűség, a kísérletező bátorság örök szükségességére figyelmeztetett.